

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

ÜLVİYYƏ AZƏR qızı ƏHMƏDOVA

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ “QADIN” KONSEPTİNİN
LİNQVOKULTUROLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2018

Dissertasiya Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin İngilis dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Fikrət Fətiş oğlu Cahangirov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponetlər: **Məmmədəli Dünyamalı oğlu Novruzov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rasim Arif oğlu Heydərov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat: Bakı Slavyan Universiteti “Ümumi və rus dilçiliyi” kafedrası.

Müdafiə “___” _____ 2018-ci il tarixdə saat ___⁰⁰ -da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 – Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “___” _____ 2018-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

S.Y.Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Konseptin təbiəti, onun tədqiq metodları və representasiya üsulları fəal öyrənilsə də, konsept probleminə vahid yanaşma hələ də yoxdur. Bundan başqa, konseptin strukturu, onun modelləşdirilmə imkanları, konsept və onun representasiya məsələləri, konsept və onu obyektivləşdirən dil vahidlərinin mənası məsələləri haqqında da hələ ki vahid fikir yoxdur. Göstərilən məsələlərə vahid baxışın olmaması həm konseptin tədqiq sahəsinin nisbətən yeni olması, həm də bu mental mahiyyətin mürəkkəbliyi və çoxfunksiyalılığı ilə bağlıdır. Ən mübahisəli məsələ konseptin əlamətləridir.

Mövzunun aktuallığı konseptlərin xalqın dünya görüşünü açan mövcudluq kimi öyrənilməsinin vacibliyi ilə bağlıdır. Müxtəlif mədəniyyətlərin daşıyıcılarının şüuruna mənsub olan konseptlərin qarşılaşdırılması isə onların universal və özəl, spesifik səciyyələrini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Konseptin obyektivləşməsində frazeoloji birləşmələr və paremiyalar (atalar sözləri) xüsusi rol oynayır. Məhz onlar xalqın dəyərlərini nəsil-dən nəsələ ötürürlər. Əgər bədii əsərlər, tarixi sənədlər, xatirələr, yol qeydləri və s. konkret bir dövrün dəyərləri və stereotiplərini əks etdirirlərsə, frazeologizmlər və paremiyalarda əsrlərin sınağından çıxmış, xalqın mentalitetinin əsasında duran dəyərlər əks olunur və eyni zamanda ən müxtəlif dövrlərinin əsas əlamətləri saxlanılır, xalqın formalaşmasının müxtəlif mərhələləri barədə informasiya daşınır və bu informasiyanın üzə çıxarılmasında müxtəlif dillərin müqayisəli öyrənilməsi xüsusilə məhsuldar ola bilər. «Çünki məhz belə müqayisədə alınan ümumiləşdirmələr bütövlükdə dünya dillərinin universal xüsusiyyətlərini açmağa imkan verir»¹.

Linqvistikada konseptlər əsasən leksik vahidlər və paremiyalar əsasında öyrənilir, frazeoloji vahidlərə nisbətən az diqqət yetirilir. Halbuki məhz frazeologizmlər konseptin əsas əlamətlərini özlərində daha bariz əks etdirirlər. Onların obrazlı-motivasiyası olduqca zəngindir və onların tədqiqat obyektini qismində seçilməsi də bununla şərtlənir. Frazeoloji vahidlər yığcam milli-mədəni mətnlər qismində çıxış edir və mədəni «damğalar» olub, müxtəlif mədəniyyət tipləri üçün tipik olan mədəni mənalara eksplikasiya edir. Bu mədəni mənalara açılması konkret konseptlər əsasında həyata keçirildikdə, eyni zamanda bir neçə aspektini öyrənməyə imkan yaranır. Belə ki, konsept əgər mental prosesdirsə, yəni o

¹Hacıyeva Ə.H. İngiliscə-azərbaycanca və azərbaycanca-İngiliscə somatik frazeoloji birləşmələr lüğəti. Bakı: Nurlan, 2005, s.3.

bilavasitə şüurda gedən prosesdirsə və onu təzahür etməyincə qiymətləndirmək mümkün deyilsə, konkret konseptin təzahürlərinin öyrənilməsi həm anlayışın özünə, həm də daşdığı mənalara məcmusuna aydınlıq gətirməyə imkan verir. Bu baxımdan «Qadın» konsepti xüsusi maraq kəsb edir. Bəşər tarixinin ən qədim konseptlərindən biri olan «Qadın»ın cəmiyyətdə, daha geniş götürüldükdə, insan birliyində yeri bir tərəfdən daim dəyişmiş, digər tərəfdən isə müəyyən funksiyaları baxımından ya az dəyişmiş, ya da dəyişməmişdir.

Qadın bioloji və ictimai varlıq olduğundan onun zahiri, daxili və sosial səciyyəsi labüdləşir və bu da bir konseptin timsalında, özü də müxtəlif dövrlərin damğasını daşıyan dil vahidlərinin köməkliyi ilə, bütövlükdə konsept anlayışını öyrənməyə, onun strukturunu və təzahür formalarını aydınlaşdırmağa imkan yaradır. Tədqiqatın aktuallığı da məhz bu deyilənlərlə şərtlənir.

Tədqiqat obyektini qadını bildiren Azərbaycan, ingilis və rus frazeologizmləri və atalar sözləridir.

Tədqiqatın predmeti Azərbaycan, ingilis və rus dillərində təmsil olunmuş «Qadın» konseptinə dair materialları tədqiq edərək sistemləşdirməkdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi frazeologizmlər tərəfindən obyektivləşdirilən «Qadın» konseptinin Azərbaycan, ingilis və rus dillərində təşkili strukturunun müəyyənləşdirilməsidir.

Göstərilən məqsəddən aşağıdakı vəzifələr irəli gəlir:

- koqnitiv dilçilik və onun əsas vahidlərindən olan konseptə mövcud baxışları öyrənmək;
- konseptin məzmun və struktur problemini nəzərdən keçirmək;
- «Qadın» konseptini obyektivləşdirən frazeologizmləri və paremiyaları müəyyənləşdirmək;
- «Qadın» konseptinin formalaşmasına təsir edən amilləri müəyyənləşdirmək və onları konkret misallarla səciyyələndirmək;
- Azərbaycan, ingilis və rus dillərinin materialları əsasında bu dillərdə formalaşmış «qadın» stereotiplərini müəyyənləşdirmək;
- «Qadın»konseptinin strukturunu müəyyənləşdirmək,
- Azərbaycan, ingilis və rus dillərindəki frazeologizmlərin aktuallaşdırdıqları konseptual əlamətləri aşkarlamaq və təsvir etmək;
- Azərbaycan, ingilis və rus dillərindəki frazeologizmlərin mədəni mənalara və konnotasiyalarından çıxış edərək «Qadın» konseptinin universal və spesifik cizgilərinin təsvirini vermək.

Tədqiqatın metodoloji bazası konseptin linqvokulturoloji yanaşma çərçivəsində işlənmiş tədqiqi prinsipləridir. Bu yanaşmanın əsası

dili, şüuru və mədəniyyəti qarşılıqlı əlaqədar fenomenlər kimi nəzərdən keçirən tədqiqatlarda işlənilib hazırlanmışdır.

Dissertasiya işində aşağıdakı **tədqiqat metodlarından** istifadə olunmuşdur:

- konseptual təhlil metodu;
- komponent təhlili;
- semantik təhlil metodu;
- müqayisəli-qarşılaşdırma metodu;
- təsvir metodu;

Tədqiqatın elmi yeniliyi bundadırki, tədqiqatda ilk dəfə olaraq Azərbaycan, ingilis və rus dilində qadını bildirən frazeologizmlər və paremiyalar əsasında «Qadın» konseptinin strukturu öyrənilir və qarşılaşdırılır, həmin frazeoloji vahidlərin daşdığı mədəni informasiyanın üzə çıxarılmasına cəhd edilir; «Qadın» konseptinin dinamikasına təsir edən ekstralingvistik amillər müəyyənləşdirilir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti konseptin strukturunun təşkil iməşələsinə lingvokulturoloji yanaşmanın əsas müddələrinin dəqiqləşdirilməsinə və inkişafına rəvac verməsində; konseptin elementlərinin və frazeoloji vahidlərin semantikasının nisbətinin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə öz töhfəsini verməsində; mədəniyyətin dildə necə əks olunmasında, dil vahidlərinin mədəni informasiyanı necə daşmasının aydınlaşdırılmasındadır.

«Qadın» konseptinin üç dilin - Azərbaycan, ingilis və rus dillərinin – frazeologizmləri əsasında tədqiqatın nəticələri başqa konseptlərin müxtəlif dillərin materialları əsasında öyrənilməsinə kömək edə bilər.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın materialları və nəticələri konseptin lingvokulturologiya aspektində sonrakı tədqiqatlarda; müqayisəli dilçilik üzrə mühazirələrin hazırlanmasında, lingvokulturologiya üzrə xüsusi kursun hazırlanmasında Azərbaycan, ingilis və rus dillərinin frazeologiyasının öyrənilməsində istifadə edilə bilər.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar:

1. Konsept kognitiv dilçiliyin əsas vahidlərindəndir.
2. «Qadın» konsepti Azərbaycan, ingilis və rus dili daşıyıcılarının şüurunda baza konseptlərindən biridir. Onun inkişafına və məzmununa mədəni-tarixi, sosial-iqtisadi və təbiət amilləri təsir edir və konseptin universal və milli spesifik səciyyələrini şərtləndirir.
3. Hər üç dildə «Qadın» konsepti mürəkkəb struktura malikdir və onun müxtəlif elementləri qadını bildirən frazeoloji vahidlərlə obyektivləşdirilir. Özü də eyni bir frazeologizm dil mənasında və ya nitqdə istifadədə aktuallaşan konseptual əlamətlərin rəngarəngliyinə səbəb

konseptual strukturun bir neçə elementini təmsil edə bilir.

4. «Qadın» konseptinin struktur komponentlərinin nominativ sıxlığı onların cəmiyyətdə qəbul olunmuş dəyərlər sistemi mövqeyindən əhəmiyyətini göstərir: nominativ sıxlıq nə qədər yüksək olarsa, onun linqvokulturoloji birlik üçün əhəmiyyəti bir o qədər çox olar.

5. Konseptin strukturu xeyli mürəkkəbdir və onun tərkibində daha kiçik elementlər fərqləndirmək olur: konsept mikrokonseptlərə, onlar isə aspektlərə və daha kiçik vahid olan seqmentlərə bölünürlər.

6. Azərbaycan və rus dili daşıyıcıları üçün daha vacib konseptual aspektlər «Psixoloji səciyyə», «Ətrafdakılarla münasibət» və «Sosial status»dur. İngilis dili daşıyıcıları üçün daha əhəmiyyətliləri «Zahiri görünüş», «Sosial status», «Sosial əhəmiyyətli fəaliyyət»dir.

7. Azərbaycan, ingilis və rus dillərində «Qadın» konseptinin struktur elementləri əsasən üst-üstə düşür, amma konseptin anlayış, obrazlı və qiymətləndirmə komponentlərinin müqayisəli təhlili bir sıra ümumi səciyyələrlə yanaşı milli-mədəni spesifikla ilə şərtlənən xeyli fərqlərin olduğunu da üzə çıxartdı.

Tədqiqat işinin aprobasiyası. Dissertasiya işi ADPU-nun İngilis dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas nəticələri müəllifin Respublika və Beynəlxalq konfranslarda təqdim etdiyi məruzələrində, həmçinin ölkəmizdə və xaricdə nüfuzlu elmi jurnallarda çap olunmuş məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın strukturu. Tədqiqat işi giriş, 3 fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, elmi yeniliyi şərh edilmiş, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmiş, nəzəri və praktik əhəmiyyətindən, tədqiqat zamanı istifadə olunan metod və mənbələrdən bəhs olunmuş, işin aprobasiya və quruluşu barədə məlumat verilmişdir.

«Koqnitiv dilçilik, konsept və qadın konseptinin strukturu» adlanan birinci fəsil üç yarımfəsildən ibarətdir.

Birinci yarımfəsildə **«Koqnitivlik və koqnitiv dilçilik»** probleminə aydınlıq gətirilir və qeyd olunur ki, koqnitivlik insan beynində mental proseslərin idarə edilməsinin ümumi prinsipləri haqqında elm kimi nəzərdən keçirilir.

İntellekt və təfəkkürün «məhsulları» konkret maddiləşmiş formada təzahür etməyənədək onlarla işləmək qeyri-mümkündür. Belə olduğundan

biz onları «olduğu kimi» qavraya bilmirik, çünki vasitəçi ilə işləməklə ilkin formanı, ilkin mahiyyəti «necə var» dərk və ifadə etmək çox çətindir. Amma bunu etmək lazım gəlir, çünki elmi biliklərin sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə yalnız elmin nəticələrini görmək yetərli deyil, biliklərin formalaşma mexanizmini dərk etmək lazım gəlir. Bunun üçün isə təfəkkür proseslərinin necə getməsi, təfəkkürdə biliklərin necə formalaşması mexanizmini aydınlaşdırmaq zərurəti yaranır. Buna görə həmin proseslərin və onların nəticələrinin maddiləşmə mexanizmi və vasitələrini həmin bucaq altında öyrənmək və həmin mexanizm və vasitələrdən əks istiqamətdə hərəkət edərək proseslərin özünün dərkinə çıxmaq labüdləşir.

Koqnitivlik bir neçə elmi istiqaməti: koqnitiv psixologiya, mədəni antropologiya, süni intellektin modelləşdirilməsi, fəlsəfə, linqvistika və b. - birləşdirir. Amma bu elmlərin heç biri ayrı-ayrılıqda koqnitivizmin tam səciyyəsinə verməyə qabil deyil, çünki onların hər biri koqnitiv prosesin bir tərəfini işıqlandıra bilir. «Koqnitivlik» dedikdə hazırda bunlar nəzərdə tutulur:

- insanın «düşünmə mexanizminin» tədqiq proqramı;
- insana müxtəlif kanallarla gələn informasiyanın emal edilməsinin öyrənilməsi;
- dünyanın mental modellərinin hazırlanması;
- müxtəlif növ koqnitiv aktları təmin edən sistemlərin qurulması;
- təbii dillərdə verilmiş fikirlərin insan və kompüter proqramı tərəfindən dərk edilməsi və formalaşdırılması;
- mətni anlamaq və canlandırmağa qabil olan kompüter proqramının modelinin yaradılması;
- düşünmə aktlarına xidmət edən psixi proseslərin geniş spektri.

Koqnitiv fəaliyyət nəticəsində fərdin dünya haqqında bildiyi və düşündüyünə aid olan mənalı sistemi yaranır. İnsanın həm dünya, həm də dünyada özü haqqında düşüncələrində simvolları istifadəsinin öyrənilməsi dilçiliyi insanı və cəmiyyəti öyrənən başqa fənlərlə birləşdirir və bu da koqnitiv dilçiliyin yaranması ilə nəticələndi. Bu elm mövqeyindən dili insanın intellektual fəaliyyətinin başqa növlərindən ayrı nəzərdən keçirmək olmaz, çünki insanın idrak fəaliyyətinin nəticələri məhz dildə təsbit olunmuşdur.

Bilavasitə təcrübə nəticəsində əldə olunan bilik artıq əldə olunmuş empirik biliyə müvafiq olaraq şüurda dəyişilir. Bundan başqa, dünyanın real ontoloji fraqmentləri dildə əksini tapan dünyanın sadələvh mənzərəsində sanki məcazi cizgilər kəsb edir.

Düşünmə məsələlərinin həlli bilavasitə dildən istifadə ilə bağlıdır, çünki semiotik planda dil kommunikasiya sistemləri arasında

ən güclüsü olmuşdur. Bu, nitq fəaliyyətində praktik olaraq sonsuz sayda mənalara istehsalını və anlanılmasını təmin edən koqnitiv mexanizmdir. Dil yalnız informasiyanın, biliyin, məlumatın ötürülməsi və qəbulunda iştirak etmir, həm də fərdin zahirdən aldığı informasiyanı emal edir, yəni spesifik dil freymləri qurur. Bununla da dil yaddaşda konkret olaraq hər bir etnomədəni kollektiv üçün səciyyəvi olan dünyanın dil mənzərəsinin qurulması üçün çoxlu biliklərin sistemləşdirilməsi və qaydaya salınmasına imkan yaradır.

Koqnitiv dilçiliyin məqsədi dünyanın qavranılması, kateqoriyalaşması, klassifikasiyası və dərki proseslərinin necə həyata keçirilməsini, biliklərin toplanmasının necə getməsinə, informasiya ilə müxtəlif iş növlərini hansı sistemlərin təmin etməsinə anlamaqdır.

Koqnitiv dilçilik və ənənəvi struktur-semantik dilçilik elmi fikrin alternativ cərəyanları deyil, linqvistik reallığın dərkinin müxtəlif tərəfləridir.

Koqnitiv dilçilikdə tədqiqatçının diqqəti idrakın şərti və aləti kimi dilin rolunun aydınlaşdırılmasına yönəlir. Hər bir dil dünyada nəyisə bildirəndə, həmin dildə danışanlar üçün dünyanın mənzərəsini formalaşdırır. Məhz dil insan şüuru və ağı haqqında tam və adekvat təsəvvür yaratmağa imkan verir.

Bu gün dilin öyrənilməsinə yanaşma o qədər mürəkkəbdir ki, onu linqvistlərin, filosofların, psixoloqların, neyrofizioloqların, kulturoloqların, süni intellekt sahəsindəki mütəxəssislərin və s. söylərini birləşdirən fənlərarası koqnitiv elm kimi nəzərdən keçirmək olar. Təsadüfi deyil ki, V.Z.Demyankov koqnitiv dilçiliyi çoxlu məktəb və cərəyanları olan «fənlər federasiyası» adlandırmışdır.

Koqnitiv dilçilikdə əsas iş aləti yaddaşın operativ vahidləri – freymlər, konseptlər, qeşaltlar və b. olur. Koqnitiv dilçilik dünya mənzərəsinin modelləşdirilməsinə, dil şüuru quruluşunun modelləşdirilməsinə yönülmüşdür və bu proses durmadan bir neçə mərhələdə gedir ki, bunlardan da ən işləyi və daha çox müraciət olunanı konseptlərdir. Buna görə də tamamilə haqlı olaraq qeyd olunur ki, koqnitiv dilçiliyin ən mühüm anlayışlarından biri də konseptsferdir, yəni vahidləri konseptlərdən ibarət olan bilgilər sahəsidir.

İkinci yarım fəsildə «**Konsept koqnitiv dilçiliyin əsas vahidi kimi**» nəzərdən keçirilir və qeyd olunur ki, insanın bütün idrak fəaliyyətini (koqnisianı) dünyada istiqamət seçə bilmək bacarığını inkişaf etdirən kimi nəzərdən keçirmək olar, amma bu fəaliyyət obyektləri oxşatmaq və fərqləndirmək zərurəti ilə müşayiət olunur.

Konseptlər müşahidə edilən və təsəvvür olunan hadisələr rənga-

rəngliyini nəşə vahid bir şeyə gətirir, onları eyni bir nöqtədə qovuşdurur; onlar dünya haqqında bilikləri qoruyub saxlamağa imkan verir və konseptual sistemin tikinti elementləri olmaqla, subyektiv təcrübənin cəmiyyət tərəfindən işlənilib hazırlanmış müəyyən kateqoriyalar və siniflərə gətirmək yolu ilə emal edilməsinə rəvac verir.

Koqnitiv dilçiliyin baza termini konseptdir, buna görə də bu sahədə fikir yürüdən tədqiqatçıların əksəriyyəti mütləq konsept anlayışına müraciət etməli olur və onun əsasən aşağıdakı əlamətlərini fərqləndirirlər:

- operativlik;
- insan fəaliyyəti məzmununun əks etdirilməsi;
- invariantəsasınvəyaprotatip-obrazınolması;
- çeviklikvə mütəhərriklik;
- konsept bu və ya digər ideyaya aid olan aktuallaşdırılmış mənaların yalnız bir hissəsi;
- konseptin subyektiv xarakteri;
- müəyyən strukturlu konseptin olmaması.

Tədqiqatçıların konsept probleminə və dil vahidlərinin mənalarına baxışları iki nöqtəyi-nəzərlə təmsil olunmuşdur:

- konsept mənayla eyniləşdirilir.
- mənə konseptin məzmununu yalnız qismən ifadə edir.

Konsept dildə (nitqdə) müxtəlif səviyyəli vahidlər, o cümlədən frazeologizmlər vasitəsilə obyektivləşir.

Şüür vahidi olan konsept, çox güman, sət strukturlaşdırıla bilməz. Amma tədqiqat məqsədilə konseptual strukturun qurulması mümkündür.

Konseptin müxtəlif dillərin materialları əsasında müqayisəli öyrənilməsi onun mahiyyətini düzgün işıqlandırmaq üçün daha məqbul hesab edilə bilər, çünki müxtəlif dilləri bir-birindən fərqləndirən yalnız leksik vasitələr və qrammatik qaydalar deyil, onlardan istifadə edən dil daşıyıcısı üçün hər sözün arxasında açılan «aləm»dir.

Buna görədir ki, ən qədim və ümumbəşəri predmet və hadisələri bildirən sözlərin arxasında müxtəlif dil daşıyıcıları üçün fərqli mənalar (müxtəlif səviyyələr və dərəcədə) açılır. Bunu daha bariz tərcümə ilə üzləşəndə görmək olar. Sözlün (mətnin) daşdığı informasiyanı (biliyi) çatdırmaq əsasən mümkündür, lakin sözlün arxasında dil daşıyıcısı üçün açılan informasiyanı çox vaxt çatdırmaq olmur.

Konseptual əlamətlər dilin semantikasından aşkarlanır. Konsept sözlə bağlıdır, lakin ona bərabər deyil. Konsept mədəniyyət üçün aktual olan bir sıra dil vahidlərində, məsələn, frazeologizmlər, atalar sözləri, məsəllər, mətnlərdə obyektivləşir. Konseptlər özlərində yalnız anlayış-definisiya, deyil, həm də konnatativ, obrazlı, qiymətləndirmə, assosiativ səciyyə-

ləri ehtiva edir ki, bunlar da konseptin təsvirində nəzərə alınmalıdırlar.

Konsept «mədəniyyətin insan şüurunda əsas özəyidi. Anlayışdan fərqli olaraq konseptlər yalnız düşünülür, həm də duyulur. Onlar həcmsiz, xalis mənadır¹.

Dəyərlər aspektində nəzərdən keçirilən konseptlərin məcmusu dünyanın dəyər mənzərəsini yaradır. Bu mürəkkəb mental qurum da həmin mədəniyyət üçün məcmusu dildə dəstəklənən və qorunub saxlanılan müəyyən mədəniyyət tipini yaradan ən vacib mənalar, dəyər dominantları fərqlənirlər.

Üçüncü yarımfəsil «**Konseptin məzmun və struktur problemi və «qadın» konsepti**» adlanır. Burada qeyd olunur ki, «qadın» konsepti Azərbaycan, ingilis və rus konseptosferası üçün əsaslardandır və bu səbəbdən onun strukturunu iki aspektdən nəzərdən keçirmək daha məqsədəuyğundur: 1) müxtəlif səviyyəli elementlərin iyerarxik qarşılıqlı əlaqəsini açmaq; 2) linqvokulturoloji paradıqmadan çıxış edərək obraz, anlayış, dəyər komponentlərini fərqləndirmək.

Konseptin strukturunu aşağıdan yuxarı, yəni ən kiçikdən böyüyə qədər iyerarxik «pillə» kimi belə götürmək olar: konseptual əlamət, konseptual seqment, konseptual aspekt.

Ən kiçik vahid olan konseptual əlamət «sema»ya müvafiq gəlir. İkinci struktur səviyyəsi konseptual seqment konseptual əlamətlər məcmusu olub tematik prinsip əsasında formalaşır (məsələn: qadın konsepti özündə qız, gəlin, arvad, qarı, qaynanavəs. kimi elementləri birləşdirir). Konseptual aspekt konseptual seqmentlərin tematik qruplarda birləşməsidir.

İntellektual irsin ötürülməsi vasitəsi, millətin obrazını saxlayan özünəməxsus «psixoloji matritsa» olan dil milli mədəniyyəti, xalqın tarixini əks etdirir.

Dil materialının təhlili xalqın dəyərlər aləmini aşkarlamağa, onun dünyaduyumunun xüsusiyyətlərini əks etdirməyə imkan verir. Bununla belə konsepti təsvir edəndə yalnız dil hadisələrinin tədqiqi ilə məhdudlaşmaq olmaz. Daha dolğun mənzərə yaratmaq üçün ekstralinqvistik amillərin təsirini nəzərə almaq lazım gəlir. Koqnitiv yanaşma sözün tədqiqi sahəsini onun dildə və nitqdə işlədilmə hüdudlarından kənara da tətbiq etməyi nəzərdə tutur, bu da insan şüurunda obyektiv mövcud olan, amma yalnız metadil fonu olduqda, yəni bu vahidlər xalqın tarixi və mədəniyyəti kontekstində aydın olan leksik vahidlər arasındakı görünməyən əlaqələri

¹Середина О.Е. Тендерные отношения в английских фразеологизмах // Сб. ст. Studia Linguistica. Вып. 9. Когнитивно-прагматические и художественные функции языка. СПб.: Тригон, 2000, с. 84-89.

aşkarlamağa imkan verir.

Beləliklə, konseptuallaşma prosesinə təsir edən xüsusiyyətlər və hadisələrin öyrənilməsi tarixi faktlar və hadisələri nəzərə almalıdır, çünki dilin tarixi həmin dildə danışan xalqın tarixindən ayrılmazdır.

Dil materialının tədqiq iprosesində ekstralingvistik informasiyaya müraciət «qadın» konseptinin ümumi cizgilərini və səciyyəvi xüsusiyyətlərini izləməyə imkan verir, həm də alınan nəticələrin obyektivliyini şərtləndirir.

«Qadın» konsepti bu anlayışın konseptləşmə prosesinə təsir edən «məhəbbət və kəbin», «ağıl və gözəllik», «ev və ictimai fəaliyyət», «ailə» və onun olmaması kimi sahələrdə diqqətlə nəzərdən keçiriləndə aydınlaşdırıla bilər. Birincisi, məhz bu sahələrdə «kişi və qadın» anlayışları sıx bağlı olur, ikincisi, bu sahələrdə kişi və qadın çox vaxt antoqonist kimi çıxış edirlər, üçüncüsü, onların fonunda «qadın» konseptinin fərdi xüsusiyyətlərini daha aydın nəzərdən keçirmək olar.

«Qadın» konseptinin öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatlar başlanğıcını E.Sepir və O.Yespersenin əsərlərindən alır. Onlar kişi və qadın dil komponentliyi məsələsini nəzərdən keçirir və bildirirlər ki, «kişi» dil inorma, «qadın dili» normadan yayınma hesab olunurdu. Ötən əsrin lap sonlarında kişi və qadının nitq davranışı məsələsi sosiolingvistikaya çərçivəsində nəzərdən keçirilirdi. Bununla yanaşı dilin androsentrikliyinin: kişiyə yönümlülük, dildə canlandırılan dünya mənzərəsində qadın obrazının qüsurluluğunun – aşkarlanmasına istiqamətlənmiş feminist dilçilik fəal inkişaf edir. Azərbaycanda bu istiqamətə son illərdə diqqət yetirilir. İ.Zərgənəyeva problemi dini-etik baxımdan nəzər yetirir.

Rus dilçiliyində «Qadın» konsepti əsasən linqvokulturoloji aspektdə nəzərdən keçirilsə, Avropa dilçiləri daha çox psixo- və sosiolingvistikaya diqqət yetirirlər, son zamanlar isə orada bu problemin öyrənilməsi ilə daha çox feminist linqvistikası məşğul olur. Sonuncunun əsas məqsədi «kişinin dildə əks olunmuş ictimai və mədəni həyatda üstünlük təşkil etməsinin ifşa edilməsi və aradan qaldırılmasıdır».

Linqvokulturologiya dilçilik elminin xeyli cavan istiqaməti olub əsasən ötən əsrin 90-cı illərində formalaşmağa başlamışdır. Amma bu yeni elm sahəsi boş yerdə yaranmamışdır. Onun əsasında duran əsas ideya – mədəniyyətin dil vasitəsilə öyrənilməsi¹ fikri xeyli əvvəl dəfələrlə səsləndirilmişdi.

Lakin dil və mədəniyyətin qarşılıqlı münasibəti məsələsi alimlər tərəfindən birmənalı həll olunmur. Bu məsələyə yanaşmaları bütövlükdə iki

¹Маслова В.А. Лингвокультурология. М.: Академия, 2001, 208с.

qrupa bölmək olar:

1. Dil və mədəniyyət «məzmununa və funksiyalarına görə üst-üstə düşən müxtəlif mahiyyətlərdir».

2. Dil və mədəniyyət tamın hissəyə münasibəti kimi münasibət-dədirlər. Bu yanaşmada dil mədəniyyətin komponenti və onun aləti kimi dərk edilir. Problemə bu kimi yanaşma öz əksini rus alimi N.İ.Tolstoyun əsərlərində tapmışdır.

Linqvokulturologiya, V.A.Maslovanın qeyd etdiyi kimi, «xalqın dildə əks olunmuş və təzahür etmiş mədəni» hadisələrini tədqiq edir. Bu elmin əsas tədqiqat vahidlərindən biri konsept – mədəniyyətin və dilin insan şüurunda əlaqəsini həyata keçirməyə imkan verən mental vahiddir. Beləliklə, mədəniyyətin baza konseptlərinin təsviri linqvokulturologiya qarşısında duran əsas məsələ qismində çıxış edir.

Q.Q.Slışkin qeyd edir ki, milli konseptosferadan başqa tematik konseptosfera da var. Bu, bu və ya digər tematik əlamət üzrə birləşmiş konseptlərin məcmusudur. Bu konseptosferalardan birinə o, özündə tender konseptlərini və stereotiplərini birləşdirən tender konseptosferasını aid edir.

«Qadın» konsepti tədqiqatçıların bir çoxu tərəfindən baza mədəni konseptlərinə aid edilir və tender konseptosferasına daxildir.

Linqvokulturologiyada «Qadın» konseptinin öyrənilməsi bir-biri ilə sıx bağlı iki konseptlə - «kişilik» və «qadınlıq» konseptləri ilə sıx əlaqədə aparılır. A.V.Kirilinin fikrincə, «kişilik» və «qadınlıq» anlayışları «xalqların bütün kosmoqonik təsəvvürlərində rast gəlinir və insan mövcudluğunun iki təzahürünə – kişi və qadın – izomorfdur»¹. Özündə iki əks başlanğıcın məcmusunu birləşdirən «kişi» və «qadın» insan mədəniyyətinin fundamental oppozisiyasıdır².

Mifoloji şüur aləmi bir sıra binar oppozisiyaların: işıq – qaranlıq, göy – yer, sağ – sol, yuxarı – aşağı, həyat – ölüm və s. - köməkliyi ilə əks etdirirdi. A.V.Kirilina bəzi fəlsəfi sistemlərdə bir sıra qütb kateqoriyaların olmasını da qeyd edir. Məsələn, təbiət – mədəniyyət, aktivlik – passivlik, rasionallıq – irrasionallıq, ruh – materiya, hakimiyət – tabelilik və s.³. Bu zaman hər oppozisiyanın nişanlanmamış, sol üzvü kişi başlanğıcına, sağ, nişanlanmış üzvü isə qadın başlanğıcına müvafiqdir.

Hind-Avropa mifoloji ənənəsində ali ilahi gündüz işıq saçan göydür. O, ata-allah qismində çıxış edir və bu da atanın başçılıq etdiyi böyük

¹Кирилина А.В. Тендер: лингвистические аспекты. М.: Изд-во «Институт социологии РАН», 1999, с. 91

²Yenə orada, s. 101

³Yenə orada.

patriarxal ailənin strukturu ilə müqayisəyə gəlir. «Göyə çıxan ataya – işıq saçan göyə göyün bərəkətləndirdiyi, qadın ilahəsi – ana kimi ilahiləşdirilən yer müvafiq gəlir (ışıqlı allahın əksinə olaraq çox vaxt «qaranlıq», «qara»)»¹.

Kişi və qadın dixtomiyası, onların kişi başlanğıcının aparıcı rolu ilə iyerarxiyası başlanğıcını patriarxal mədəniyyətdən alır və yalnız qədim mifologiyada deyil, həm də ənənəvi dünya dinlərində və fəlsəfəsində əks olunur. Kişi başlanğıcı «forma, ideya, təşəbbüs, aktivlik, hakimiyyət, məsuliyyət, mədəniyyət, şəxsiyyət, ağıl, abstrakt anlayış təfəkkürü, şüur, ədalət kimi apollon başlanğıcları» qismində çıxış edir. Qadın başlanğıcı isə materiyanın, passivliyin, tabeçiliyin, təbiətin, nəslin, hissin, instinktivliyin, qeyri-şüuri, konkret təfəkkürün, mərhəmətin başlanğıcıdır.

«Kişi» və «qadın» terminləri altında birləşmiş əlamətlər kompleksi real kişi və qadınlara aid edilir və nəzərdən keçirdiyimiz konseptdə mühüm rol oynayır. Dildə əksini tapmış stereotiplər zaman keçdikcə ictimai-siyasi hadisələrin təsiri altında dəyişilə bilir və bu dəyişikliklər dildə də əksini tapır.

«Qadın» konseptini representasiya edən tematik qrupların öyrənilməsi nəzərdən keçirilən konseptin konkret dildə (və ya bir neçə dildə) milli-mədəni spesifikasını aydın görməyə, yəni həmin dildə (dillərdə) və mədəniyyətdə (mədəniyyətlərdə) qadının necə təqdim olunduğu sualını cavablandırmağa imkan verir.

«Qadın» konseptinin frazeologizm və atalar sözləri materialları əsasında öyrənilməsi müxtəlif dillər üzrə aparılmalıdır. Bu zaman həm bir dil bazasında, həm də müqayisəli səpkidə bu iş görülmüş olur.

«Qadın» konseptinin dilə daxil olan «xasiyyət» və «davranış» tematik qruplarınınin tədqiqi qadının qeyri-kamil olması ideyasının beynəlmiləl olması nəticəsinə gəlməyə əsas verir. Adətən qadında çox danışmaq, hər şeylə maraqlanma, naz etmə, özünə məftunluq, ərköyünlük, sirr saxlaya bilməmək, tərslik və s. qüsurları olduğu söylənilir. Bu stereotiplər öz əksini daha çox paremiologiyada tapmışdır: *hell has no fury like a woman scorned (atılmış arvada baxanda cəhənnəm furiyası heç nədir); лукавой бабы и в ступе не утолчешь; где черт не сладит, туда бабу пошлет; баба бредит, да кто ей верит? və s.* Müsbət konnotasiyalar qadını ana və yaxşı arvad kimi təsvir edən dil vahidləri üçün səciyyəvidir.

¹Муравьева М.Г. Охота на ведьм //Словарь тендерных терминов// URL://<http://www.owl.ru/gender/126.htm/>

Tədqiqatçıların çoxu hesab edir ki, frazeoloji birləşmələrdə və paremiyalarda qadın varlığının ən zəif hissəsi onun intellektidir. Bunu müvafiq tematik qruppa daxil olan dil vahidləri bariz göstərir (məsələn: *cousin Betty*— «başdan seyrək»; *dumb Dora*— «axmaq qız»; *stupid -cupid*— «gözəl qadında ağıl olmaz» və s. Qadın ağıl infantil kimi dəyərləndirilir, kişi intellekti isə norma kimi götürülür.

«Qadın» konseptinin məzmunu sosium üzvləri tərəfindən qadının qavranılmasını əks etdirir və dildə obyektivləşir. Konseptual nüvənin mərkəzində konseptin adı olan əsas leksem «Qadın»(«Woman» və «Женщина») yerləşir

Bu üç sözün lüğəti mənalərini müqayisə etsək görərik ki, onlar əsasən üst-üstə düşür, lakin aralarında müəyyən fərqlər də müşahidə olunur. Hər üç dil üçün ümumi məqam qadının bioloji, ailə statusu baxımından səciyyəsidir. Fərq isə bundadır: Azərbaycan və rus dillərində qadının kişinin bioloji əksi olması vurğulanır, rus dilində buna onun analıq funksiyası da əlavə olunur, ingilis dilində isə onu birinci növbədə kişiyyə münasibətdə (arvad, məşuqə) təqdim edir və onun cəmiyyətdə rolunu vurğulayırlar.

Hesab edirik ki, nəzərdən keçirilən konseptlərin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri mədəni-tarixi və bioloji amillərlə şərtlənmişdir.

Xristian ənənəsində əsas qadın obrazları Həvva və Məryəmdir. Həvva qadın mahiyyətinin günahlı tərəfinin, «qara» qüvvələrin daşıyıcısı ola biləcək tərəfin simvolu kimi çıxış edir. Məryəm, əksinə, qadın ideali kimi qavranılır. Ona qəlbin təmizliyi, qüsuruzluq, həlimlik, itaətkarlıq, ən əsası isə sözün ali mənasında məhəbbət xasdır. Xristian cəmiyyətində qadına münasibət bu iki başlanğıcdan hansına üstünlük verilməsindən asılıdır.

Xristianlıq həm ingilis, həm də rus mədəniyyətinin əsasıdır. Azərbaycanda isə islam dəyərləri aparıcıdır. Amma bu ölkələrin hər birinin sosial-iqtisadi və tarixi şəraiti onlarda qadın haqqında təsəvvürün formalaşdırılmasına təsir etmişdi.

Qadın Azərbaycanda birinci növbədə anadır. Hətta vətənə müraciətlə də «Ana vətən» deyirik. Bu yanaşma qədim türk ənənələrindən irəli gəlir. Təsadüfi deyil ki, «Dədə Qorqud» və «Koroğlu» dastanlarında cəsur qadın, müdrik qadın, kişi ilə çiyin-çiyinə vuruşan qadın obrazlarına rast gəlirik.

Bura islami dəyərlər də artırılarda qadının Azərbaycan mentalitetində yeri bariz görünür.

İkinci fəsil **«Qadın konseptinin formalaşmasına təsir edən amillər və onun tarixi formalaşma yolu»** adlanır və üç yarımfəsildən ibarətdir. **«Konseptin formalaşması»** yarımfəslində

«konsept» konkret sözün daşdığı bütün mümkün linqvokulturoloji mənə yükünün toplusu adlandırılır. Qeyd olunur ki, ilkin yarananda «söz» çoxmənəli olmur, zaman keçdikcə sözün əhatə dairəsi genişlənir, o yeni birləşmə imkanları əldə edir və tədricən xeyli geniş və rəngarəng birləşmə imkanları və bundan irəli gələrək kontekstual mənaları yaranır. Formal yanaşmada konseptin tərkibində yuxarıdan aşağı belə qruplar fərqləndirilə bilər: *konsept – mikrokonsept – aspekt – seqment – əlamət (sema)*.

«Qadın» konsepti ilk nəzərdən sadə və anlaşılıqlı görünsə də, onu ən müxtəlif bucaqlar altında nəzərdən keçirmək mümkündür. Qadının, bir insan kimi, zahiri, daxili və sosial səciyyəsinə vermək və bundan çıxış edərək bu konsepti aşağıdakı mikrokonseptləri fərqləndirmək mümkündür: zahiri xarakteristika – daxili xarakteristika – sosial xarakteristika.

Əlbəttə, bu mikrokonseptləri tam təcrid olunmuş şəkildə nəzərdən keçirmək də mümkün deyil, çünki daha kiçik vahidlər olan aspekt və seqmentlər səviyyəsində onların arasında kəsişmə nöqtələrini müşahidə etmək, eyni bir dil vahidinin müxtəlif seqmentlərə aidliyi faktları ilə üzləşmək olur.

«Qadın» konsepti əlamətlərinin daşıyıcıları mütləq «Qadın» leksik vahidi ilə ifadə olunmalı deyil və olunmur da. Bu konsept özündə qadın cinsinə aid olan, onun səciyyəvi zahiri, daxili və sosial səciyyələrini daşıyan bütün anlayışları, onları əks etdirən leksik vahidləri birləşdirir.

«Orta əsrlərdə İngiltərədə qadının yeri və qadınla bağlı müyyən stereotiplər» yarım-fəslində müxtəlif dil materialları əsasında qadın konseptinin necə dəyişməsi öyrənilir və bəzi stereotiplər nəzərdən keçirilir. Belə ki, İngilis frazeologiyasında qadın etibarə layiq olmayan varlıq kimi təqdim olunur, çünki o həmişə həqiqəti gizlətməyə cəhd edir. Hiyləgərlik, kələkbazlıq, hərdən isə məkr yalnız qadın cinsinə xas keyfiyyətlər kimi nəzərdən keçirilir.

Qadının söhbət etmək (çox danışmaq) həvəsi kişilər tərəfindən qadın təbiətinin qeyri-kamilliyi kimi qiymətləndirilir:

1. Silence is a fine jewel for a woman, but it's little worn.
2. Silence is the best ornament of a woman.

Kişiləri daha çox qadının cavanlığı, cəlbedici xarici görünüşü maraqlandırır:

- 1 Beauty's the thing that counts in women; red lips and black eyes are better than brains.
2. Women and music should never be dated.

«Azərbaycan və rus dillərində qadın stereotipləri» yarım-fəslində hər iki dildə xeyli frazeologizm və pəremiyalar araşdırılmış və tədqiqatə cəlb olunmuşdu. Azərbaycan dilində də qadının bioloji, zahiri və daxili

səciyyələri mikrokonseptləri fərqləndirilir.

Tarix boyu Azərbaycan, daha geniş götürdükdə türk aləmində qadının yeri və rolu Avropaya nisbətən fərqli olmuşdur. Bu qismən islami dəyərlərlə bağlı olsa da, daha çox qədim adət-ənənələrdən, qadının ailə ocağının qoruyucusu kimi funksiyalarından gəlir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan dilində «Ana vətən», «Ana dili» ifadələri var, azərbaycanlılar «Ana südü»nə and içir, «Ananın südü kimi halal olsun» deyirlər. Artıq bu deyimlər Azərbaycan cəmiyyətində «Qadın» konseptinin təzahürlərindən biri olan «Ana» aspektinin başqa dillərdəkindən fərqli yerinin və rolunun olduğunu göstərir. «Qadın» konsepti ilə bağlı Azərbaycan atalar sözləri əsas etibarilə tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır və bugün də həmin funksiyanın yerinə yetirilməsinə ünvanlanıblar.

«Dədə Qorqud»dan gələn «*Qız anadan görməyincə öyüd almaz*» deyimi bu gün də aktuallığını saxlayır.

Bir sıra atalar sözlərində sosial mənşə məsələsi səsləndirilir, lakin ingilis məsələlərində olduğu kimi o, həlledici rol oynamır, burada əslində başqa məqamlar nəzərdə tutulur. Məsələn:

Naxırçı qızından xanım olmaz.

Oxşar ingilis məsəlində sosial təbəqələr arasındakı gözlə görünməyən həddin faktik keçilməzliyi ön plana çıxırsa, Azərbaycan məsəlində tərbiyə, soy-kök, davranış mədəniyyəti önə çəkilir, sosial mənşə özü-özlüyündə zümrələr arasında keçilməz hədd kimi qavranılmır, çünki əsas qızın isməti, namusu, abır-həyasıdır. Təsadüfi deyil ki, atalar sözündə «*Qızın isməti - atanın dövləti*», - deyilir.

İngilis cəmiyyətində qadına onun cehizinə, yəni cehiz kimi verilən varidata görə qiymət verilir. Azərbaycan ənənəsində isə bunun tamamilə əksini görürük:

Arvad evinə girənin qapısı alçaq olar.

Arvad malı başa toxmaq kimi dəyər.

Burada milli mentalitet məsələsi ön plana çıxır. İngilis mentalitetində hətta ən yuxarı təbəqələrdə belə qadına onun varidatına görə qiymət verilsə və kişi qadının hesabına yaşamağı norma hesab edirsə, Azərbaycan cəmiyyətində qadının daxili və zahiri səciyyələri önə çıxır, həlledici rol oynayır, onun maddi baxımdan kişidən daha təminatlı olması kişinin alçalması kimi qavranılır.

Rus konseptosferasında da «qadın» konsepti tarix boyu xeyli ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Xristian mənəvi dəyərləri əsasında qadına qarşı belə münasibət formalaşır: yaxşı arvad – çoxuşaqlı ana, namuslu, sadıq arvad, itaətkar, sakit, müti, səsi çıxmayan qadındır. XX əsrdə qadının cəmiyyətdə

yerində ciddi dəyişikliklər baş verir və bu da dildə və konseptin məzmununda öz əksini tapır.

Üçüncü fəsil «**Qadın**» konseptinin mikrokonseptləri, aspektləri və seqmentləri» adlanır və üç yarım fəsildən ibarətdir.

«Qadın» konseptinin anlayış komponentinin əsasında «qadın cinsinə mənsubluq» konseptual əlaməti dayanır. Bu komponent konseptin əsas əlamətlərindəndir. Zahiri səciyyə «maddi», «fiziki» mövcudluqla, bioloji xüsusiyyətlərin və zahiri görünüşün təsviri və qavranılması ilə bağlıdırsa, daxili xüsusiyyət mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər və dəyərlərlə bağlıdır. Sosial səciyyə daha geniş və mütəhərrik, gerçəklikdə baş verənlərin «damğa»sını daşıyan mikrokonseptdir.

Qadın komponentli frazeologizmlərin işlədilmə kontekstlərini təhlil etdikdə linqvomədəni birlikdə qadınlar, onların xüsusiyyətləri, həmçinin ətrafdakıların onlara münasibəti haqqında təsəvvürləri, konkret nitq istifadəsində aktuallaşdırılan konseptual əlamətləri müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu əlamətlərdən ilkin yada düşünələri «gözəllik», «axmaqlıq», «xəyalpərəstlik», «naz etmə», «fiziki zəiflik»dir. Bunlardan yalnız «gözəllik» və «fiziki zəiflik» «İnsanın zahiri səciyyəsi» mikrokonseptinə aiddir. Qalanları əsasən daxili keyfiyyətlərlə bağlıdır. Amma bu da olduqca şərtidir, çünki eyni bir əlamət müxtəlif mikrokonseptdə təzahür edə bilər, bu əlamətlər frazeoloji vahidlərdə daha bariz təzahür edir və bir çox verilənlərdən asılı olub, müxtəlif dillərdə işlənmə tezliyinə və yerinə görə fərqlidir: bir dildə geniş təmsil olunan əlamətlər, digər dildə olmaya bilər, bu da bir sıra milli, tarixi, dini, sosial və s. ənənələrlə şərtlənir.

«**İnsanın zahiri səciyyəsi**» mikrokonsepti yarım fəsildə «Bioloji səciyyə», «Cəzibədarlıq» aspektləri konkret misallar əsasında nəzərdən keçirilir. Göstərilir ki, «Bioloji səciyyə» konseptual aspektini obyektivləşdirən frazeoloji vahidlər, əsasən, kollektiv birlik kimi düşünülmən şəxslər məcmusu kimi təzahür edir. Bu əlamətlərdən birincisi «qadın cinsinə mənsubluqdur». Bu frazeologizmlərdə mərkəzi əlamət qadın cinsinə mənsubluq olsa da, onlar konseptin müxtəlif aspektinə (məsələn, «Psixoloji səciyyə», «Zahiri görünüş» və s.) aid əlamətləri aktuallaşdırma bilər və qadını ən müxtəlif tərəflərdən xarakterizə edirlər.

Bioloji səciyyələri obyektivləşdirən ifadələr arasında «Yaş» göstərən konseptual aspekt də var. Yaş bioloji səciyyə olsa da, insanın zahiri görkəminə təsir edir. Buna görə də «Yaş» seqmenti həm bioloji səciyyə, həm də «Zahiri görünüş» aspektindən nəzərdən keçirilə bilər.

Dildə elə ifadələr var ki, onlar bütövlükdə «qadın cinsi»nə məxsus olanların əksəriyyətinə aid olur. Məsələn, Azərbaycan dilindəki «qadın tayfası», «arvad tayfası», «zənən qismi» bu cinsə aid olanların

hamısını ehtiva edir, daşdıqları konnotasiya isə bilavasitə kontekstdən asılıdır. Özü-özlüyündə ifadələr stilistik neytraldır. Rus dilində «дамское сословие» və «бабье сословие» frazeologizmləri isə stilistik baxımdan neytral deyillər. «Дамское сословие» ifadəsinin daxili formasının əsasında «dama» – yüksək cəmiyyətdən olan qadın dayanır. Buna görə də kontekstdən asılı olaraq bu ifadə zarafat çaları kəsb edə bilər. Onun sinonimi olan «бабье сословие» ifadəsinin daxili forması sadə, savadsız qadın obrazına əsaslanır.

«Yaş» konseptual seqmenti özündə bir neçə daha kiçik seqmenti birləşdirir. Məsələn, «qoca (qarı)». Rus dilində belə ifadələr xeyli çoxdur və onlar əsasən mənfi konnotasiyalıdır (старая карга, старая хрычовка, старая кочерга, старая песочница, старая скворечница (скворечня), чертова (старая) перечница, старая ведьма, баба-яга).

Azərbaycan dilində «qarı» (qoca qadın mənasında) komponentli frazeologizmlər xeyli azdır («qoca kaftar», «küp qarısı», «köpək qarı», «ipək qarı» və b.) və rus dilindən fərqli olaraq bunlar arasında müsbət konnotasiyalı ifadələr də var (ipək qarı). Bu da tarixən qadının Azərbaycan cəmiyyətində və mentalitetində tutduğu yerdən gəlir və daha çox nağıllarda və dastanlarda təsadüf olunur.

«Yaş» seqmentini obyektivləşdirən frazeoloji vahidlər dil daşıyıcılarının qoca qadına münasibətini əks etdirir və bu münasibət əsasən mənfi olur.

İngilis dilində də «qocalıq» konseptual əlaməti «zahiri görünüş» seqmentini də obyektivləşdirir, «old cat, old tab» frazeologizmində «qocalıq» «qeyz», «acıdil», «deyingənlik», «qeybətçilik» əlamətləri ilə birgə çıxış edir və mənfi qiymətləndirmə ilə səciyyələndirilir.

«Qocalıq» konseptual əlaməti «Psixoloji səciyyə» konseptual aspekti verballaşdıran əlamətlərlə birgə çıxış edir, qadın xarakterinin neqativ əlamətlərini aktualaşdırır.

Bundan başqa bu aspekti obyektivləşdirən frazeologizmlər «İnsanın zahiri səciyyəsi» və «İnsanın daxili səciyyəsi» kimi mikrokonseptlərin başqa aspektlərini də təsvir edə bilirlər.

Bu konseptual aspekt «Yaş» və «Zahiri görünüş» seqmentləri ilə təmsil olunmuşdur.

«Gözəllik», «cazibədarlıq» konseptual əlamətləri hər üç dildə yüksək nominativ sıxlıqla fərqlənirlər.

«İnsanın zahiri səciyyəsi» mikrokonsepti aspektlərinin yüksək sıxlığı ingilis dili daşıyıcıları üçün qadının zahiri keyfiyyətlərinin yüksək əhəmiyyət daşdığını göstərir. Özü də zahiri əlamətlər həm özü özlüyündə, həm də daxili və ya sosial səciyyələrə əlavə kimi vacibdir.

İngilis frazeologizmləri rus dilindəkindən fərqli olaraq, əsasən normanın təsvirinə yönümlənib. Qadının ideal keyfiyyətləri cavanlıq, gözəllik, cazibədarlıqdır. Amma qadının zahirinin müsbət qiymətləndirilməsi onun daxili keyfiyyətlərinin (intellekt, xarakter) mənfi qiymətləndirilməsi ilə uzlaşa bilər.

Zahiri görünüşü təsvir edən digər qrupda mənfi qiymətləndirmə özünə yer alır. Məsələn, rus dilindəki «драная кошка» ifadəsi «hədsiz arıqlıq», «əzginlik», «pintilik», «gözəlliyn olmaması» konseptual əlamətləri çatdırır.

Belə qadının zahiri görünüşü özü-özlüyündə ikrah doğurur. Ümumiyyətlə, pişik sözü rus dilində çox vaxt qadına aid edilir. Maraqlıdır ki, əgər «кошка» (pişik) söz birləşmələrində mənfi konotasiyalıdırsa, ondan yaradılan «кошечка» (pişikcik) artıq müsbət mənə daşımağa başlayır.

Dillər arasında obrazlı tərtibinə görə yaxın olan ifadələr onların hər birində fərqli konnotasiyalı ola bilər. Azərbaycan dilində «Kişi kimi qadın» ifadəsi namus, qeyrət, qoçaqlıq və s. bu kimi konnotasiyaları daşıyarsa, rus dilindəki «мужепообная женщина» və ya «мужик в юбке» (hərfi: «yubkalı kişi») ifadəsi mənfi konnotasiyalı olub, qadınlıq əlamətlərinin olmamasını vurğulayır. Bu ifadələr «kişiyə bənzər zahiri görünüş», «kişi xasiyyəti» əlamətlərini obyektivləşdirir və ikinci konnotasiya Azərbaycan ifadəsinə bir qədər yaxındır.

«İnsanın daxili səciyyəsi» mikrokonsepti yarımfəslində qeyd olunur ki, bu mikrokonseptdə birinci aspekt «Psixoloji səciyyə»dir. Psixologiyada xasiyyət dedikdə əsasən şəxsiyyətin fəaliyyətdə və ünsiyyət prosesində formalaşan, təzahür edən və onun üçün tipik davranışı müəyyənləşdirən dayanıqlı fərdi xüsusiyyətlərin məcmusu nəzərdə tutulur.

Qadın idealının formalaşması (daxili keyfiyyətlər) tarixən bir neçə amilin təsiri altında getmişdir. Bu bir tərəfdən dini görüşlər idi. İngiltərə və Rusiyada xristian görüşlərində qadın iblisin əlində vasitə idi. Digər tərəfdən isə bu proses Müqəddəs Allah anası (Məryəm) obrazının təsiri altında getmişdi. Bu birinci növbədə ana, müti, fağır, namuslu, sevən, özünü qurban verməyə hazır olan, əməksevər qadındır. İngiltərədə protestantlıq qəbul edildikdən sonra Müqəddəs Qız kultu ləğv edildi və təsadüfi deyilki, məhz bundan sonra «cadugər qadın ovu» çox geniş miqyas aldı.

Qadın xarakterinin və davranışının formalaşmasına təsir edən digər amil hazırda Qərbdə geniş yayılmış feminizmdir. Qadınlar çox əsrlik istismardan azad olmaq cəhdində özlərində müstəqillik, məqsədyönlülük, məsuliyyət vəs. kimi keyfiyyətlər inkişaf etdirmişlər.

Üçüncü amil Qərb mədəniyyətinin dəyərləridir. Onlar

əsasən protestantlığın təsiri altında formalaşmışlar və zənginliyə can atmağı, əməyi, uğura ünvanlanmağı, məsuliyyəti, liderliyi, müstəqilliyi və s. nəzərdə tutur. .

«Mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər» aspekti «qadın» konseptinin «Psixoloji səciyyə» aspekti və «İnsanın sosial səciyyəsi» mikrokonsepti ilə bağlıdır. Rus linqvokulturoloji ədəbində qadının intellektual qabiliyyətlərinə münasibət əsasən mənfidir. Bu da bir sıra dil vahidlərində öz əksini tapmışdır: «куриные мозги, бабья политика, глупая баба, женская логика, женский роман (второсортный роман), девичья память, у бабы волос долог, да ум короток və s.». Bu frazeologizmlərin Azərbaycan dilində qarşılığını axtarsaq, sırf qadına aid bu kimi ifadələrin dilimizdə olmadığını görürük. Məsələn, quşbeyin, məntiqsizlik kimi frazeologizmlər dilimizdə var, amma onlar hər iki cinsin nümayəndələrinə aid ola bilər.

İngilis linqvokulturasında hesab olunurdu ki, qadının savadlı olması vacib deyil, həddən artıq ağıllı qadın yaxşı ana və arvad ola bilməz, özü də qadınlar təbiətən ağıllı və təhsil almağa qabil deyillər.

«Sosial səciyyə» mikrokonseptinin əsas aspektlərindən olan «Ailə vəziyyəti» bir neçə seqmentdən ibarətdir: «Qız», «Gəlin», «Arvad», «Dul qadın», «Ərsiz qadın» («Ərə getməmiş qadın», «Qartlaşmış qız»), «Qarı».

Nəzərdən keçirdiyimiz dillərin hamısında ən çox təsadüf olunan «Arvad» seqmentidir. Bu vahidlərin məna strukturunda «Ərli qadın» əlaməti obyektivləşir. Məsələn, Azərbaycan dilində «Arvad – Qadın. Ərli qadın, əri olan ya olmuş qadın» mənasını verir. Artıq bu izahda «arvad» sözünün həm «qadın» sözünün sinonimi olması (məsələn, «arvad tayfası»), həm rus və ingilis dillərindən fərqli olaraq yalnız əri olan deyil, həm də olmuş (boşanmış və ya dul) qadın nəzərdə tutulur. «Arvadlaşmaq» sözündə artıq ərdə olub-olmamaq əsas rol oynamır, qadın cinsindən olanın getdikcə gəncliyini itirib, yaşlı qadına oxşaması ön plana çıxır ki, bu da sosial səciyyədən çox, bioloji səciyyədir.

Azərbaycan dilində «dul» sözü hər iki cinsin nümayəndələrini bildirir və həm qadına, həm də kişiyyə nisbətdə işlədilir. Buna görə də «qadın (arvad)» sözü ilə işlədildikdə mənası konkretləşir. Dilimizdə bu ifadə konkret məna yükünə malikdir və bilavasitə əri ölmüş qadına (arvada) şamil edilir.

«İnsanın sosial səciyyəsi» mikrokonsepti yarımfəslini nəzərdən keçirdikdən sonra qeyd etmək olar ki, bu mikrokonsept böyük nominativ sıxlığı və konseptual aspektlərinin çoxluğu ilə fərqlənir və qadının sosial funksiyaları və statusunu təfərrüatlı təsvir etməyə imkan verir.

«Qadın» konseptini təqdim edən frazeoloji vahidlər göstərirlər ki, nəzərdən keçirdiyimiz dillərdə, müəyyən fərqlərlə, daha çox

«Psixoloji səciyyə», «Ətrafdakılarla münasibət» və «Sosial status» konseptual aspektlər müşahidə olunur.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqat prosesi zamanı əldə edilmiş elmi qənaətlər aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirilmişdir:

1. Koqnitivliyin öyrənilməsi ilə fəlsəfə, məntiq, psixologiya, linqvistik və b. elmlər məşğul olur və buna səbəb bütövlükdə bu hadisə haqqında dolğun məlumat əldə etmək, onun təbiətini öyrənmək sahəsində irəliləyişlər əldə olunur.

2. Koqnitivliyin əsas vahidlərindən biri konseptdir və linqvistikada onun öyrənilməsi ilə koqnitiv dilçilik və linqvokulturologiya məşğul olurlar. Onlar konsepti müxtəlif tərəflərdən öyrənir və bir-birini inkar etmirlər.

3. Konsept şüur hadisəsi olub, dil vahidləri vasitəsilə obyektivləşir. Bu dil vahidlərindən frazeoloji vahidlər və atalar sözləri konseptin formalaşma yolunu, daşdığı məna çalarlarını və onlarda əks olunmuş müxtəlif dövrlərin izlərini aşkarlamağa imkan verirlər.

4. Konseptin strukturunun sxemini belə göstərmək olar: Konsept - mikrokonsept – aspekt – seqment – əlamət (sema). Konseptlərin hamısının tərkibində bu elementləri fərqləndirmək mümkün deyil, çünki konseptin mürəkkəbliyi onun qədimliyindən, çoxcəhətliliyindən, keçdiyi formalaşma yolundan asılıdır.

5. «Qadın» ən qədim konseptlərdən biridir. Atalar sözləri və frazeologizmlər əsasında onun nəzərdən keçirilməsi cəmiyyətin inkişafının müxtəlif mərhələlərində qadının mövqeyi və ona münasibəti aşkarlamağa, onun formalaşmasına təsir edən amilləri (sosial, mədəni, tarixi, dini və s.) müəyyənləşdirməyə imkan verir.

6. «Qadın» konseptini obyektivləşdirən frazeoloji vahidlər lüğəti mənada əlamətlərlə məhdudlaşmır. Nitqdə istifadə edilərkən frazeologizmlər konseptin məzmununu təşkil edən müxtəlif mənalara realizə edirlər. «Qadın» konseptini obyektivləşdirən frazeologizmlər və atalar sözləri əsasən qadın haqqında ənənəvi təsəvvürləri əks etdirirlər və bu konseptual strukturun bütün tərkib hissələrində təzahür edir.

7. «Qadın» birinci növbədə bioloji varlıqdır. Bir insan kimi onun zahiri və daxili xüsusiyyətləri var. Bundan başqa o, cəmiyyətdə yaşayır. Buna görə də «Qadın» konsepti «Zahiri xarakteristika», «Daxili səciyyə» və «Sosial səciyyə» mikrokonseptlərinə bölünür. Bu mikrokonseptlərin üç dil materialı əsasında təhlili çox maraqlı linqvokulturoloji informasiyanı müəyyənləşdirməyə imkan verir.

8. Azərbaycan, ingilis və rus mədəniyyətlərinin qarşılaşdırılması «Qadın» konseptinin inkişafında həm universal, həm də spesifik

əlamətləri aşkarlamağa imkan vermişdir. Bundan başqa həm də mədəniyyətlərdən ikisi üçün ümumi, biri üçün isə lakun olan əlamətlər və ya biri üçün səciyyəvi, ikisi üçün lakun olan əlamətlər müəyyənləşdirilmişdir.

9. «Qadın» konseptinin aspektlərində obrazlı, anlayış və dəyər komponentləri müxtəlif dərəcədə representasiya olunur. Komponentlərin hər üçü «İnsanın daxili səciyyəsi» mikrokonseptinin aspektləri ilə daha dolğun təmsil olunurlar. «İnsanın zahiri səciyyəsi» mikrokonsepti obrazlı və dəyər komponentlərini daha bariz əks etdirirlər, amma «Bioloji səciyyə» aspektində daha çox konseptin anlayış komponenti representasiya olunurlar. İnsanın sosial səciyyəsi mikrokonseptinin obrazlı komponentinin obyektivləşdirilməsində rolu cüzi, anlayış komponentinin çatdırılmasında böyükdür.

10 «Qadın» konseptinin strukturunda bütövlükdə əsasən üç mikrokonsept fərqləndirilir: «İnsanın zahiri səciyyəsi», «İnsanın daxili səciyyəsi», «İnsanın sosial səciyyəsi». «İnsanın zahiri səciyyəsi» mikrokonsepti «Bioloji səciyyə», «Zahiri görünüş» aspektlərinə bölünür. Bu mikrokonsepti obyektivləşdirən predmetli frazeoloji birləşmələr qadının zahiri görünüşünü ümumilikdə səciyyələndirir, onun zahiri görünüşünün ayrı-ayrı detalları üzərində diqqəti cəmləmir. Onun göstərdiyi ümumi təəssürat vacibdir. Daha çox «gözəllik» və «qocalıq» konseptual əlamətlər səciyyələndirilir. Bu zaman insanın zahiri səciyyəsi ilə daxili keyfiyyətləri arasında qarşılıqlı əlaqə müşahidə olunur.

11. «İnsanın daxili səciyyəsi» mikrokonsepti «Psixoloji səciyyə», «Əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlər», «İntellektual qabiliyyətlər» aspektlərinə bölünür. «İnsanın daxili səciyyəsi» ingilis və rus dillərində qadınların bütün aspektlərdə mənfi səciyyəsi ilə müşayiət olunur. Azərbaycan frazeologizmlərində mənfi qiymətləndirmə ilə yanaşı müsbət qiymətləndirmə də var və bu da milli mentalitetdə qadının ana, arvad, bacı kimi yerinin fərqli olmasından irəli gəlir.

12. «İnsanın sosial səciyyəsi» mikrokonsepti «Ailə vəziyyəti», «Ətrafdakılarla münasibət», «Sosial əhəmiyyətli fəaliyyət» və «Sosial status» aspektlərinə bölünür. Bu mikrokonsept əsasən qadının cəmiyyətdə təyinatı və rolu haqqında ənənəvi təsəvvürləri əks etdirir. Amma qadının emansipasiyası və cəmiyyətdə baş verən mədəni- tarixi dəyişikliklər nəticəsində qadının sosial səciyyəsinə də dəyişikliklər baş verir.

Qadın konseptinin struktur elementləri hər üç dildə əsasən üst-üstə düşür.

Dissertasiya mövzusu ilə bağlı aşağıdakı tezis və məqalələr dərc olunmuşdur:

- 1.İngilis frazeologizmləri və atalar sözlərində "qadın" konsepti//Pedoqoji Universitet Xəbərləri № 2 Bakı 2015,səh 210-214
- 2.Konsept və ona mövcud yanaşmalar//Elmi xəbərlər №5 Bakı 2015, səh. 138-144
- 3.Azərbaycan frazeologizm və atalar sözlərində "qadın" konsepti//Dil və ədəbiyyat №2 Bakı 2016, səh 16-19
- 4.Qadının zahiri xüsusiyyəti "mikrokonsepti",Tağıyev oxuları BSU 1-2016,səh. 168-174
- 5.Azərbaycan atalar sözlərində "qadın stereotipləri"Koqnitiv və tətbiqi dilçiliyin aktual problemləri adlı beynəlxalq elmi konfransın tezisləri (20-21 oktyabr 2016 Bakı, səh. 29-30
- 6.Female Stereotypes in the Azerbaijan and Russian languages//Мир науки, культуры, образования (28 февраля 2017 №1 (62)), стр. 304-306
7. Müxtəlif sistemli dillərdə "Qadının zahiri səciyyəsi"mikrokonsepti probleminə dair. Azərbaycan Dillər Universitetinin Yaranmasının 80 İlliyinə Həsr Olunmuş "Xarici Dillərin Tədrisinin Aktual Problemləri" Mövzusunda Respublika Elmi-Praktik Konfransının Tezisləri(Bakı, 11-12may 2017-ci il ,səh.498-501

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КОНЦЕПТА «ЖЕНЩИНА» В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ

РЕЗЮМЕ

Во «Введении» диссертации обосновывается актуальность темы, определяются цели и задачи исследования, отмечается теоретическая и практическая значимость работы, ее научная новизна, указывается методологическая база и метода исследования.

В первой главе - «Когнитивная лингвистика, концепт и структура концепта женщина» - констатируется, что изучением когнитивности занимаются философия, логика, психология, лингвистика и др. научные дисциплины и только общими усилиями этих наук можно составить представление об этом явлении. Основной единицей когнитивности является концепт и его изучением занимаются когнитивная лингвистика и лингвокультурология. Концепт объективируется посредством языковых средств.

Во второй главе - «Факторы, влияющие на формирование концепта и исторический путь его формирования» - отмечается, что концепт «Женщина» – один из самых древних и на его формирование оказывали влияние различные факторы. В разных языковых культурах эти факторы разнятся. Исследование показало, что под влиянием этих факторов в английском, азербайджанском и русском языках сложились стереотипы, связанные с женщиной, которые лишь частично совпадают, что связано прежде всего с историческим путем, который прошли данные народы, и национальным менталитетом того или иного народа.

В третьей главе «Микроконцепты, Аспекты и Сегменты концепта женщина» рассматриваются на конкретном языковом материале. Анализируются микроконцепты «Внешняя характеристика», «Внутренняя характеристика» и «Социальная характеристика». Сравнительный анализ концепта «Женщина» показал, что в нем имеются как универсальные, так и специфические признаки.

В «Заключении» содержится обобщение основных результатов исследования.

**THE LINGUOCULTURAL PECULARITIES OF THE CONCEPT
OF "A WOMAN" IN THE LANGUAGES OF DIFFERENT SYSTEMS**

SUMMARY

In the "Introduction" of the dissertation, the urgency of the topic is substantiated, the goals and objectives of the research are determined, the theoretical and practical significance of the work, its scientific novelty, the methodological base and method of research are indicated.

The first chapter, titled "Cognitive linguistics, concept and structure of the concept "a woman"" is stated that the study of cognition is concerned with philosophy, logic, psychology, linguistics and other scientific disciplines, and only through the joint efforts of these sciences one can comprehend the phenomenon. The basic unit of cognition is the concept and its study is engaged in cognitive linguistics and linguoculture.

The second chapter "Factors influencing the formation of the concept and the historical way of its formation" is noted that the concept "a woman" is one of the oldest concepts and it is influenced by various factors. In different language cultures, these factors vary. The study shows that under the influence of these factors in the English, Azerbaijani and Russian languages stereotypes associated with a woman that are only partly coincide, which is primarily due to the historical path that people have passed, and the national mentality of particular people.

The third chapter "Microconcepts, Aspects and Segments of the concept "a woman" deals with specific linguistic materials. The microconcepts "External Characteristics", "Internal Characteristics" and "Social Characteristics" are analyzed. Comparative analysis of the concept "a woman" shows that it has both universal and specific features.

The "Conclusion" contains the generalization of the main results of the research.

Kağız formatı: 60/84 16/1

Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

УЛЬВИЯ АЗЕР кызы АХМЕДОВА

**ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
КОНЦЕПТА «ЖЕНЩИНА» В РАЗНОСИСТЕМНЫХ
ЯЗЫКАХ**

5704.01- Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии**

БАКУ - 2018